

ERDŐS CSABA

*Smuk Péter:  
Magyar közjog és politika  
1989–2011<sup>1</sup> című  
könyvének recenziója*

*Első benyomások*

Smuk Péter második önálló monográfiája 2011 karácsonyára jelent meg az Osiris Kiadó gondozásában. Az Osiris-könyvektől megszokott módon ez is roppant mutatós borítóval és elegáns, átlátható, könnyen olvasható tipográfiával rendelkezik. A kemény kartonkötésű elő- és hátlapot a parlamenti ülésteremről halszemoptikával készült fotók díszítik. Különösen a címlapon szereplő kép kifejező: a csillár felől 360 fokos szögben készített kép azt sugallja, hogy a szerző a vizsgált korszak politikáját mint egészet kívánja bemutatni, a széksoroktól való távolság pedig arra a politikai semlegességre készíti az olvasót asszociálni, amelyre az előszóban is találunk utalást, és amely egy politikai tárgyú, tudományos műtől alapvető elvárás.

A cím szerint a mű csaknem negyed évszázad közjogi és politikai eseményeinek összefoglalását vállalja. Ennek tudatában a vastagsága alapján igencsak hosszúnak tűnő – pontosan 480 oldalas – könyvről könnyen beláthatjuk, hogy valójában nem „túlírt”: ekkora témát ebben a terjedelemben nem részletes elemzésekkel, hanem lényegre törő, a trendekre, folyamatokra koncentrááló leírással lehet feldolgozni. Megjegyzendő, hogy az eléggé általános és a vizsgálódás roppant széles spektrumát ígérő címet egy – csak a belső bo-

ritón található – alcím pontosítja: *A harmadik Magyar Köztársaság alkotmány- és parlamentarizmustörténete*. E korrekció elsősorban a cím közjogi fordulatára vonatkozik: a közjogon belül a mű valóban csak az alkotmányjog területére tartozó kérdésekre fókuszál. A parlamentarizmustörténet mint műfajmegjelölés illeszkedik abba a hazai hagyományba, amely azt jogtörténetként fogja fel, s nem korlátozza magát csupán a központi kormányzati viszonyok bemutatására.<sup>3</sup> Ugyanakkor a „politika” fordulat szerepeltetése a főcímben mégiscsak indokolt, ugyanis – ahogyan arra később még kitérek – a mű legnagyobb erénye az a szinoptikus látásmód, amely az alkotmányjog csaknem két és fél évtizednyi fejlődését eseményekhez kapcsolva, azokat bemutatva magyarázza meg, tehát nem csalódhat az az érdeklődő sem, aki a harmadik Magyar Köztársaság politikatörténetére kíváncsi.

Mindenképpen hangsúlyozni szükséges, hogy a szerző nem elégedett meg öt parlamenti ciklus történéseinek bemutatásával, hanem szinte a könyv megjelenéséig figyelemmel kísérte és rögzítette a vizsgált terület eseményeit. Erről tanúskodik a kolofonoldal is, amely szerint a kézirat 2011. október 31-én került lezárásra. A mű aktualitása és „frissessége” vitathatatlan, amelynek jelentőségét talán nem is most érezhetjük, amikor a tavalyi év eseményei még tisztán élnek bennünk, hanem majd néhány esztendő elteltével, amikor kissé már megkopnak emlékeink a közjogi rendszer átalakításának pontos menetéről, netán az alkotmányozás folyamatáról, vagy éppen a gazdasági világválságra adott sajátos kormányzati válaszokról. Továbbá azért is üdvözölhető az utóbbi másfél év feldolgozása, mert felvillantja a 2010-ben megválasztott Országgyűlés által részben véghezvitt, részben csak tervezett közjogi reformokat.

<sup>1</sup> Smuk Péter PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék. SMUK Péter: *Magyar közjog és politika 1989–2011*, Budapest, Osiris Kiadó, 2011, 480 p.

<sup>2</sup> A szerző első monográfiája: SMUK Péter: *Ellenzéki jogok a parlamenti jogban*, Budapest, Gondolat, 2008, 208. p.

<sup>3</sup> Lásd például: MEZEY Barna–SZENTE Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*, Budapest, Osiris, 2003.; SZENTE Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945–2005*, Budapest, Osiris, 2005.

### Szerkezet

Több problémát kellett megoldania a szerzőnek a mű elkészítése során. Egyrészt egy szerteágazó témát, események ezreit kellett ésszerű terjedelmi korlátok között feldolgoznia, másrészt ezt átláthatóan, követhetően bemutatnia. E két követelmény megvalósításának záloga a mű jó felépítése.

A könyv nyolc fejezetet tartalmaz, amelyekhez előszó, irodalomjegyzék és függelék kapcsolódik. Huszonhárom esztendő közjog- és politikatörténetének leírását a szerző a parlamenti ciklusok szerinti tagolás mentén végezte el. Ahogyan azonban a harmadik köztársaság története sem 1990-ben kezdődött, s nem is a legutóbbi teljes parlamenti ciklus lezáródásával ért véget, az első fejezet prologusként tartalmazza a Kádár-korszak jellemzését, valamint a rendszerváltozás történeti vázlatát. Ugyanígy csatolja napjainkhoz a szerző az általa bemutatott folyamatokat: a VII. fejezet epilógusként írja le a második Orbán-kormány első másfél évét. A II-VI. fejezetek így egy-egy négyéves ciklusra koncentrálhatnak úgy, hogy történeti keretükből nem szakadnak ki.

A parlamenti ciklusokat tárgyaló fejezetek azonos szerkezettel rendelkeznek, amelyekben az első pont a választások évével, a harmadik pedig a pártrendszer kérdéseivel foglalkozik. A kettő között található szerkezeti elem a legheterogénebb, címe is fejezetenként eltérő, inkább az adott ciklus legjellemzőbb vonásait emeli ki.

A „választások éve” című részek azonos vizsgálati szempontok szerint tovább tagolódnak. A kampányokkal, a választási eredményekkel, a kormányalakítással, az önkormányzati választásokkal és az adott ciklus parlamenti jellemezésével mind az öt fejezetben részletesen foglalkozik a szerző. Tovább erősíti az átgondolt szerkesztésről kialakult képet az is, hogy ez utóbbi rész szintén következetesen azonos szempontok mentén került felosztásra: elsőként a parlamenti joggal, majd a parlamenti ülésrenddel és annak változásaival, azt követően az ellen-

őrzési funkcióval, végül a személyi döntésekkel ismerkedhet meg az olvasó.

Ez a fajta logikus szerkezeti felépítés szinte tálcán kínálja a komparatisztika lehetőségét. Ezt a szerző ki is használja: a VIII. fejezetet a parlament jellemzői történeti összehasonlításának szenteli, amelyben a már bemutatott szempontok szerint tekinti át a jellemzők változását. A ciklusok eltérő pártrendszereinek összevetését ugyanakkor hiába keressük: arról csak „A magyar demokrácia jellege” címet viselő részben olvashatunk 10-12 sort.<sup>4</sup> Ezt ellensúlyozandó a szerző nagy hangsúlyt helyezett a személyi döntések értékelésére, amely tudományos érdeklődésének korábban is tárgyát képezte a politikai zsákmányelv alkotmányos korlátai formájában.<sup>5</sup>

Bár a könyv törzsszövegében is számos – pontosan 54 – táblázat teszi áttekinthetővé a tárgyalta témákat, a függelékben külön találunk összesítő táblákat a választási eredményekről, népszavazásokról, közjogi méltóságokról és pártelnökökről. Nem feledkezhetünk meg azokról a statisztikai adattáblákról sem, amelyek a népesség és a gazdaság mindenkori állapotát hivatottak tükrözni. Ezek segítenek igazán elhelyezni a társadalmi valóságban azokat a politikai törekvéseket és magatartásokat, valamint a jogalkotás termékeit, amelyekről a mű szól. Nem várható el egy ekkora időszak alkotmány- és politikatörténetét átfogó monográfiától, hogy részletes gazdasági és szociográfiai elemzésekbe bonyolódjon, azonban nem lehet légüres térben bemutatni a jog és a politika helyzetét annak társadalmi keretei nélkül. Az utolsó fejezetet kivéve, az ilyen elemzésektől következetesen tartózkodó mű praktikus oldotta meg ezt az ellentmondást: aki magyarázni szeretné a bemutatott politikai eseményeket, illetve azok lehetséges társadalmi-gazdasági okaira kíváncsi, egyrészt a bőséges és pontos lábjegyzetbeli hivatkozásokra támasz-

<sup>4</sup> Lásd: SMUK: *Magyar közjog...*, i. m., 443. p.

<sup>5</sup> Smuk Péter: *A politikai zsákmányelv alkotmányos korlátai* = Jog, Állam, Politika, 2010/4, 3–22. p.

kozhat, másrészt maga is levonhat bizonyos következtetéseket a függelék segítségével.

Még e táblázatoknál is hasznosabb része a függeléknek az ún. Közjogi esettár. Ez témakörönként tartalmazza a legfontosabb jogszabályokat és alkotmánybíróági határozatokat, sőt egyúttal címmutatóként is funkcionál. Ez szintén a már említett összehasonlítást teszi lehetővé jogterületenként, jogintézményenként, illetve könnyebben követhetővé teszi ezek fejlődési irányainak áttekintését.

### *„Párbuzamos indokolás” a többségi jellegű magyar demokrácia mellett*

A könyv utolsó fejezete nemcsak a parlament jellemzőinek áttekintését tartalmazza, hanem a politikai zsákmányelvvel is részletesen foglalkozik. A fejezet harmadik pontja koronázza meg a művet: szintézisként a magyar demokrácia jellemzésére tesz kísérletet. E recenzió keretében is csak e rész tartalmi ismertetésére szorítkozom, az ebben található következtetések ugyanis alkalmasak arra, hogy a kötetben szereplő folyamatokat összegezve mutassák be.

Az elemzéshez a hazai szakirodalomban Körösi András által meghonosított lijpharti modellt<sup>6</sup> alkalmazta a szerző. Ennek keretében 12 ismérv értékelése nyomán foglal állást a magyar demokrácia jellegéről, azaz többségi vagy konszenzusos mivoltáról. A modell lényege, hogy valamennyi ismérvet egy ötfokozatú (többségi – közelebb a többségihez – köztes – közelebb a konszenzusoshoz – konszenzusos) skálán kell elhelyezni, s az egyes ismérveknél szereplő értékelések összesítésével rajzolható ki a politikai rendszer természete.

A szerző Körösi András korábbi megállapításaival ellentétesen – vagy éppen az azokból kimutatható változási iránynak megfelelően – a magyar demokráciát annak több-

ségi típusához közelebb állónak jellemzi. A 12 értékelési szempont közül az alábbiakban négyet vizsgálok részletesebben.

Az Alkotmány tekintetében Smuk Péter elveti Körösi Andrásnak az Alkotmány tisztán konszenzusos voltáról kialakított álláspontját, mivel az alkotmánymódosítás abszolút minősített többséget igénylő szabálya a praktikus modifikációnak nem tudott gátat szabni, s „az alkotmányozás legitimációs alapját az elit önértékének követése gyorsan kikezdte”<sup>7</sup>. Ez ugyan kétségtelen tény, de a magyar demokrácia konszenzusos voltát önmagában nem cáfolja: az „elitek paktuma”, amelyek tárgyaként a szerző az EU-ügyeket és a képviselői költségtérítést nevesíti is, éppen a mindenkori kormány és ellenzék együttműködését bizonyítja. Emellett arra is fel szeretném hívni a figyelmet, hogy a kerekasztal-tárgyalásokon, majd az alkotmánybíróági gyakorlatban is kisebbségvédelmi eszközként, tehát konszenzust kényszerítő intézményként szereplő minősített törvényalkotás – és alkotmányozás – öt és fél éven keresztül, tehát a vizsgált időszak mintegy 25 százalékában működésképtelennek bizonyult (t) a kétharmados kormánytöbbség megléte miatt. Bár az 1994–1998-as parlament kormányoldalának – félig megvalósult – önkorlátozása a közjogi intézményrendszer kiszolgáltatottságát még leplezte, 2010 után a többségi demokrácia s a kétharmad „mindenhatósága” napi gyakorlattá vált.<sup>8</sup>

A szerző kiemeli, hogy a demokrácia konszenzusos voltát nem csupán a parlamenten belüli kisebbségi jogok garantálják, hanem az Országgyűlés közjogi korlátai is. A közjogi korlátok létezése vitathatatlan, ugyanakkor szerepük relatív. Ez egyrészt a politikai zsákmányelvből és a parlament személyzeti funkciójából ered: ahogyan arra Smuk Péter is rámutat, a zsákmányszerzés „formá-

<sup>7</sup> SMUK: *Magyar közjog...*, i. m., 441. p.

<sup>8</sup> Lásd: SZIGETI Péter: *Társadalomkutatás – mi végre?*, Győr, Universitas-Győr, 2011., különösen annak *Új többség – alkotmányos teljhatalom birtokában* című fejezete.

<sup>6</sup> Lijphart AREND: *Patterns of Democracy*, New Haven, Yale University Press, 1999.

lisan minden olyan pozíciót érint, amelyet az adott pillanatban fennálló politikai többség »megkaparinthat«<sup>9</sup>. Ha ehhez még figyelembe vesszük a szervezetalakítással megszerezhető pozíciókat, könnyen beláthatóvá válik, hogy az Országgyűlés ellensúlyát jelentő szervek élére a – megfelelő, sok esetben kétharmados többségben lévő – kormányoldal választhat vezetőt akár a korábbi vezető ciklusának lejárta előtt is.<sup>10</sup> Sokkal markánsabban mutatja az Országgyűlés óriási mozgásterét az alkotmányozó és törvényhozó hatalom egybeesése. Normatív értelemben nehezen beszélhetünk közjogi korlátokról ott, ahol kizárólagosan a parlament határozhatja meg a saját korlátainak szerepét, sőt létét. Kérdés ugyanakkor, hogy de facto él-e ezen hatalmával a Tisztelt Ház, vagy „pihenteti erejét”. Különösen az utóbbi két évben nyilvánvaló, hogy az Országgyűlés nem riad vissza a praktikus alkotmányozástól sem<sup>11</sup>, amelynek példája volt az alkotmánybíró-jelölési szabályok megváltoztatása. Végső soron tehát az Alkotmány magába kódoltan hordozta a többségi demokráciát: az alkotmányozó hatalom Országgyűléshez telepítését a minősített többséggel való módosíthatóság nem ellensúlyozta. Ez több területre vezet át minket: egyrészt a választási rendszerre, másrészt a közvetlen demokráciára, harmadrészt pedig az elitstratégiákra.

Mindhárom fenti terület a demokrácia jellegének egy-egy ismérve is. A választási rendszer függvényében érvényesülhet a többségi demokrácia valódi korlátjaként a minősített többség: ha a választási rendszer felülreprezentálja a győztes pártot, könnyen megszerezhetővé válik a kétharmados többség. A magyar választási rendszer ilyenek

bizonyult: „Matematikai tény [...], hogy egy politikai oldal 50% feletti teljesítménye már kétharmados parlamenti többséget eredményez.”<sup>12</sup>

A közvetlen demokrácia kapcsán Smuk Péter szerint nem beszélhetünk „arról, hogy a közvetlen demokratikus hatalomgyakorlás valójában konszenzusos demokratikus elemeket erősítene a magyar politikai rendszerben.”<sup>13</sup> Ezt egyrészt a nemzetközi szervezetekben való részvételünkről döntés legitimitására használt népszavazással, valamint az alkotmány megerősítésére jogilag igénybe vehető referendumtól tartózkodással magyarázza a szerző.

Különösen a népszavazástól való tartózkodás és a választópolgárok alkotmányozó hatalomból való közvetlen részesedésének elvonása utal a magyar politika elitista jellegére. Az elitizmus, az elitstratégiák ismérve nem szerepel Lijphart rendszerében, s a vizsgálódás körébe vonása is megkérdőjelezhető. Egyfelől támogatható mint vizsgálati ismérv, mivel a politikai rendszerről releváns információkat hordoz. Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy az elitizmus nem a demokrácia rendszerén belül tanulmányozható, hanem pont ellentétesen, a demokrácia ellentétpárjaként.<sup>14</sup> Magyarán a demokrácia konszenzusos vagy többségi jellege közti megkülönböztetés során az elitstratégiák nem értékelhetőek, hiszen azok sikere és elterjedtsége valójában a demokrácia érvényesülését szűkíti, ekképpen másodlagossá válik a demokrácia jellege, ha demokráciáról sem, vagy legalábbis korlátozott értelemben beszélhetünk. A közjogi és államelméleti szakirodalom is hagyományosan a többségi elvet képviselő demokráciával állítja szembe a kisebbség uralmát megtestesítő elitelmé-

<sup>9</sup> SMUK: *Magyar közjog...*, i. m., 421. p.

<sup>10</sup> A könyv kiválóan elemzi a szervezetalakítási jogkör és a politikai zsákmányszerzés kapcsolatát és lehetséges gátjait. Lásd: SMUK: *Magyar közjog...*, i. m., 421–439. p.

<sup>11</sup> Praktikus alkotmányozás alatt az alkotmánymódosítások közül azokat értem, amelyek azért váltak szükségessé, mert az adott kérdés alacsonyabb jogforrási szinten való szabályozása alkotmányellenesnek bizonyult.

<sup>12</sup> SMUK: *Magyar közjog...*, i. m., 443. p.

<sup>13</sup> Uo.

<sup>14</sup> Körösenyi elsősorban az elitstratégiák mint értékelési ismérvek vizsgálódás körébe vonását azzal indokolja, hogy az alkalmazott modell is az ún. kooperatív elitstratégia előfeltevésén alapszik, amely a konkordancia-demokrácia irodalmában, s Lijphartnál is megjelenik. KÖRÖSÉNYI András: *A magyar politikai rendszer*, Budapest, Osiris, 1998, 371. p.

leteket.<sup>15</sup> Tehát a magyar politikai rendszer elemzése első lépcsőjének annak elitista vagy demokratikus volta közti választást tartom, s e kérdés eldöntését követően érdemes elmélyedni vagy az elitizmus, vagy a demokrácia jellegzetességeiben.<sup>16</sup> Kiváltképpen hangsúlyos lenne ezen szempontú vizsgálat abban az országban, amelynek vizsgált politikai rendszere egy olyan rendszerváltozásból eredezteti önmagát, amely már-már közhelyszerűen az „elitek paktumaként” is aposztrofálható.

A bővített lijpharti modell ismérvei közül négyre tértem ki részletesebben, azonban ezekből is látható, hogy azok elkülönült vizsgálata is releváns információkhoz vezet, összefüggéseik hangsúlyozása azonban elengedhetetlen, hiszen az egyes ismérvek kölcsönös egymásra hatása erősíti a magyar demokrácia többségi jellegét. A nemzetközi jogi és politikai kontrollmechanizmusok nélkül a felülreprezentáló választási rendszer alapján megalakuló, minősített többséggel alkotmányozni képes, népszavazással alig korlátozható parlament képe rajzolódik elénk, amelynek kétharmados többsége sem a politikai elit vele versenyző ellenzéki erejével, sem pedig a választópolgárokkal nem kényszerül megállapodásra. E modellben tehát nem a kompromisszum, hanem egyértelműen a többség válik hangsúlyossá.

Eltekintve az elitstratégiákkal kapcsolatos megállapításaimtól, a fejezet elvitathatatlan érdemének tartom azt, hogy nem pilanatképet készített magyar politikai rendszerről, hanem annak változásait kívánta megragadni. Ehhez szilárd alapot nyújtott Körösenyi András által készített táblázat, amely egyszerűen áttekinthetővé teszi

az egyes ismérvek értékelését, és amellyel összesíthetőek azok. A magyar demokrácia három időszaka került vizsgálat alá ezek szerint a szempontok szerint: a rendszerváltozás, az ezredforduló és a 2010-es közjogi reform. Egyértelműen leolvasható a táblázatból az a trend, amely hazánk politikai rendszerét kis lépésekkel, de folyamatosan és kilengések nélkül tolja a rendszerváltozáskor jellemző, konszenzusoshoz közelebb álló demokráciától az inkább többségi típusú felé. Valamivel több mint két évtized alatt az öt stációból álló rendszer három „állomásán” volt elhelyezhető a magyar demokrácia. A rendszerváltozás éveiben „a konszenzusoshoz közelebb eső”, az ezredforduló körül „köztes”, 2011-ben a többségihez állt közelebb hazánk politikai rendszere. További érdekesség, hogy nincs olyan ismérve e modellnek, amely kilógna e többségi irányba mutató trendből.

### *A mű helye a szakirodalomban*

Találó felütéssel indul az Előszó, amikor arra mutat rá, hogy egyszerre könnyű és nehéz a rendszerváltozás hazai alkotmány- és politikatörténetét kutatni. Egyszerre szakad ugyanis rá a kutatóra óriási mennyiségű forrás: korabeli újságcikkek, s az utóbbi évtizedből internetes források is. A forrásbőség azonban kettős csapdát rejt: ki kell tudni választani a hiteles forrásokat, valamint ésszerű határok közé kell szorítani a tárgyalandó témát is. Ezt a kihívást a szerző teljesítette, amiről az irodalomjegyzéket áttekintve is meggyőződhetünk. A csaknem 400 tételt tartalmazó bibliográfia túlnyomó többségét a Magyarország Politikai Évkönyve című kiadványokban megjelent tanulmányok teszik ki, de HVG, illetve más folyóiratok hasábjairól származó cikkekkkel is találkozhatunk a hivatkozások között. Természetesen a rendszerváltozást és a harmadik köztársaság politikatörténetének egészét vagy részét feldolgozó monografikus művek sem hiányoznak az irodalomjegyzékből.

<sup>15</sup> Lásd Bódig Máttyás áttekintését a demokrácia és elit-elméletekről: BÓDIG Máttyás: *Konszenzus, részvétel, többség. Az állam és a demokrácia viszonyának elméletei* = *Allamelmélet I.*, szerk. TAKÁCS Péter, Szent István Társulat, Budapest, 2009, 210–228. p.

<sup>16</sup> Az elitstratégiáknak a lijpharti modellbe való illesztettségével kapcsolatos nehézséget mutatja az is, hogy az ismérveket összefoglaló táblázatban a szerző nem szerepelteti azt.



Nem hagyható említés nélkül, hogy e monográfiák vagy a Smuk Péter művében tárgyaltnál rövidebb korszak bemutatását vállalják<sup>17</sup>, vagy olyan időszakét, amely csak részben fedí a rendszerváltozást követő évtizedeket<sup>18</sup>, vagy csak egy-egy szeletére koncentrálnak a politikának, közjognak<sup>19</sup>, tehát már célját tekintve is ritka alkotást ismerhetünk meg e recenzió tárgyában. Több olyan könyvvel találkozhattunk már, amelyek legalább címük alapján indokolják legalább rövid összevetésüket e munkával.

Kéri László *A rendszerváltás krónikája 1988–2009* című munkáját vélhetjük e műhöz legközelebb állónak, azonban a két könyv teljesen eltérő megközelítésmóddal rendelkezik. Kéri „krónikája” albumjellegű, amely számtalan fotóval illusztrálja – az ezek szerint 2009-ig tartó – rendszerváltás történetét. Az eseményeket csupán kronologikusan, relatíve rövid terjedelemben mutatja be, a hangsúly érezhetően a fényképek felé tolódik el, a szöveg szóhasználat, stílusa is közelebb áll a publicisztikához, mint a tudományos műéhez.

Romsics Ignác történészprofesszor *A harmadik Magyar Köztársaság 1989–2009* című könyvéhez képest alapvetően két aspektusban nyújt novumot a recenzált mű. Egyrészt a két monográfia terjedelme jelenti az eltérést: míg Romsics professzor 108 oldalban mutatja be a rendszerváltozástól eltelt két évtized történetét, addig Smuk Péter

csaknem 500 oldalon keresztül taglalja azt. Már a két könyv hossza is sejteti az eltérő mélységű, részletességű témafeldolgozást.<sup>20</sup> A másik hangsúlyozandó különbség az elmúlt huszonegyéves év bemutatásának némileg eltérő szempontja: Romsics köz-történetet írt, míg Smuk alkotmány- és politikatörténetet. Ugyan a kettőnek számos metszéspontja van (pártok, választások, nagyobb jelentőségű törvények stb.), egy alkotmány- és politikatörténeti műtől azonban speciális ismeretanyag közvetítését várjuk – szerencsés esetben a köztörténet kerekeibe ágyazva – amit meg is kapunk.

Figyelemre méltó, hogy a szakirodalom vonatkozó része, és így egyúttal a szerző rendelkezésére álló források meghatározó hányada is olyan szerzők tollából született, akik többé-kevésbé maguk is aktív részesei és alakítói voltak az elmúlt időszak politikájának.<sup>21</sup> E források megkerülhetetlenek, de még a legobjektívebb szerző is a saját nézőpontjából tudja leírni azt, amit személyesen is átélt, így ha nem is egyoldalú, de legalábbis szubjektív értékelést, sőt bemutatást ad. Az akadémiai, kutatói megközelítés „parlamentari széksoroktól való távolságtartása”, valamint a lehető legszélesebb, sokszínű forráshasználat miatt olvasóként biztosak lehetünk benne, hogy a harmadik Magyar Köztársaság alkotmány- és politikatörténetéről objektív képet kaphatunk e mű elolvasásával.

<sup>17</sup> RIPP Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*, Budapest, Napvilág, 2006.; ROMSICS Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás...*, Budapest, Rubicon-Ház, 2003.; KULCSÁR Kálmán: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*, Budapest, Akadémiai, 1994.; LENGYEL László: *Pártbázis palotába*, Budapest, Helikon, 1998.

<sup>18</sup> BIHARI Mihály: *Magyar politika 1994–2004*, Budapest, Osiris, 2005.

<sup>19</sup> SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Budapest, Osiris, 2001.; JÁRAI Zsigmond: *A pénz beszél*, Budapest, Heti Válasz Kiadó, 2007.; BOZÓKI András: *Politikai pluralizmus Magyarországon*, Budapest, Századvég, 2003.; MÜLLER György: *Kormányról kormányra a rendszerváltás utáni Magyarországon. Antaltól Gyurcsányig*, Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2008.

<sup>20</sup> Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy Romsics Ignác könyve a Magyarország története című sorozat 23. köteteként jelent meg, ami a relatíve rövidnek tűnő terjedelmét is megmagyarázza.

<sup>21</sup> Így például: HORN Gyula: *Azok a kilencvenes évek...*, Budapest, Kossuth, 1999.; BIHARI: *i. m.*; BOZÓKI: *i. m.*; JÁRAI: *i. m.*; KULCSÁR: *i. m.*; SÓLYOM: *i. m.* Érdekes, hogy Sólyom László köztársasági elnöki tapasztalatairól szóló monográfiájára nem találunk hivatkozást, s az irodalomjegyzékben sem szerepel – SÓLYOM László: *Egy elnökség lenyomata*, Budapest, Századvég, 2010.